

Social Work & Education

© SW&E, 2019

УДК 364.62-053.6

DOI: 10.25128/2520-6230.19.1.6

Сорока, О. & Калаур, С. (2019). Підхід резилієнс у реабілітації соціально-дезадаптованих підлітків, *Social Work and Education*, Vol. 6, No. 1., pp. 61-69. DOI: 10.25128/2520-6230.19.1.6

ПІДХІД РЕЗИЛІЄНС У РЕАБІЛІТАЦІ СОЦІАЛЬНО- ДЕЗАДАПТОВАНИХ ПІДЛІТКІВ

Ольга Сорока,

доктор педагогічних наук,
професор кафедри соціальної
педагогіки і соціальної роботи,
Тернопільський національний
педагогічний університет імені
Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, Україна
sorokaolga175@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1483-8974

Світлана Калаур,

доктор педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної
педагогіки і соціальної роботи,
Тернопільський національний
педагогічний університет імені
Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, Україна
svitlanakalaur@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8099-9392

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано загальні підходи до проблеми реабілітації соціально-дезадаптованих підлітків. Встановлено, що соціальна дезадаптація є наслідком дії стресової проблемної ситуації в житті особистості і характеризується невмінням підлітків здійснювати притаманні віку форми діяльності. Представлено ознаки дезадаптації підлітків, серед яких неспроможність виконувати різні види діяльності; протиправні вчинки, що не відповідають встановленим у суспільстві нормам; деформація системи ціннісних орієнтацій, втрата соціальних зв'язків; погіршення нервово-психічного здоров'я; агресивна поведінка, вживання алкоголю й психоактивних речовин.

З'ясовано, що до «групи ризику» соціальної дезадаптації відносять підлітків із неблагополучних сімей, з проявами девіантної поведінки, важковиховуваних, підлітків, які опинились у складній життєвій ситуації. Означені категорії потребують реабілітації – відновлення здібностей дитини до нормальної поведінки та розвитку шляхом цілісної організації її життєдіяльності. В якості реабілітаційного підходу запропоновано використовувати «резилієнс», що передбачає комплекс заходів для підтримки соціально-дезадаптованих підлітків, які опинилися у кризовій ситуації, створення сприятливих умов для їхнього розвитку. Представлено поради Американської психологічної асоціації щодо підвищення резилієнс у соціально-дезадаптованих підлітків.

Ключові слова: резилієнс, реабілітація, соціально-дезадаптовані підлітки, соціальна дезадаптація.

Article history:

Received: December 22, 2018

1st Revision: February 22, 2019

Accepted: March 30, 2019

Вступ

В складних соціально-економічних умовах в Україні продовжує зростати кількість дітей, які потребують кваліфікованої допомоги фахівців соціальної сфери. Серед них особливе місце займають соціально дезадаптовані діти. Явище соціальної дезадаптації супроводжується деформацією соціальних зв'язків, відчуженням від суспільного життя. Для подолання такого відчуження та запуску механізмів соціалізації необхідно реалізувати комплекс соціально-педагогічних заходів, серед яких особливе місце належить реабілітації.

Проблема реабілітації набуває особливої гостроти у зв'язку зі значним збільшенням дітей із фізичними й психосоматичними порушеннями, що обумовлені комплексом негативних соціально-біологічних факторів, явищем соціальної дезадаптації. Посилює актуальність вивчення цієї проблеми ситуація на Сході України, яка викликає гострі, хронічні переживання тривоги, розгубленості та невпевненості у собі у представників різних вікових груп. Та особливо чутливими до цих негативних явищ суспільстві є сучасні підлітки.

Мета статті полягає у дослідженні реабілітації соціально дезадаптованих підлітків на засадах підходу «резилієнс». До основних завдань віднесено: аналіз сутності соціальної дезадаптації; дослідження підходів до розуміння змісту «реабілітації»; вивчення потенціалу підходу «резилієнс» у процесі реабілітації соціально дезадаптованих підлітків.

Методологія дослідження

Під час визначення досліджуваної проблеми ми застосовували методи аналізу і синтезу, порівняння та узагальнення, теоретичні методи, пов'язані з вивченням наукової літератури, періодичних видань, довідкову педагогічну, психологічну літературу. Пошук інформації здійснювався в електронних базах даних, таких як Google Scholar, Web of Science, українських і зарубіжних веб-сайтах, присвячених проблемам соціальної дезадаптації, реабілітації, підходу «резилієнс».

Дослідно-експериментальну роботу було побудовано за такою логікою: спочатку розкрито зміст поняття «соціальна дезадаптація» та різновиди дезадаптованості особистості; охарактеризовано категорію соціально дезадаптованих підлітків; представлено різні наукові підходи до розуміння сутності «реабілітації»; розглянуто підхід «резилієнс» у реабілітації соціально дезадаптованих підлітків; представлено поради Американської психологічної асоціації щодо підвищення резилієнс у дітей і підлітків.

Основна частина

Загальні підходи до визначення суті «соціальної дезадаптації» представлені у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Так, А. Грись вивчала теоретичні і практичні засади підготовки психологів до роботи з соціально дезадаптованими неповнолітніми. Д. Стадник пропонує здійснювати педагогічний напрям реабілітації з дезадаптованими дітьми в умовах освітнього середовища. Н. Глушко наголошує на необхідності проведення соціальної реабілітації дезадаптованих старших підлітків у професійних ліцеях. Є. Холостова вивчала особливості соціальної роботи з дезадаптованими дітьми. Т. Вільчинська аналізувала психологічні проблеми дезадаптації дітей молодшого шкільного віку.

Зарубіжні дослідники переконують, що соціальна дезадаптація є наслідком дії стресової проблемної ситуації в житті особистості, що призводить до руйнування адаптаційного бар'єру й «випадіння» людини з соціального оточення

(Александрова, Боголюбова, Гулина, 2004, с. 16) та характеризується «невмінням дітей та підлітків здійснювати притаманні віку форми діяльності» (Холостова, 2006, с. 21).

Психолог В. Крисько (Крысько В. Г., 2006) стверджує, що внаслідок процесу дезадаптації особистість стає дезадаптованою. При цьому виділяють три різновиди дезадаптованості особистості:

1) стійка ситуативна (неефективна адаптація), коли попри спроби і намагання, особистість не знаходить шляхів і засобів адаптуватися у соціальних умовах;

2) тимчасова (нестійка адаптація), яку можна активізувати за допомогою спеціальних адаптивних заходів;

3) загальна (стійка), що характеризується станом фрустрованості, який активізується появою патологічних захисних механізмів.

Ознаками дезадаптації підлітків Г. Федоришин називає неспроможність виконувати запропонований обсяг і досягти бажаної навчальної, соціально-психологічної, поведінкової та іншої діяльності, без здійснення якої вони не можуть відповідати соціальній позиції школяра; для них характерні вчинки, що не відповідають встановленим у суспільстві нормам і проявляються у злочинних, карних діях; несформованість умінь та навичок набуття соціально позитивного досвіду поведінки, діяльності та його використання у повсякденному житті (Федоришин, 2002, с. 31).

До названого вище переліку зарубіжні дослідники додають «порушення норм моралі та права, деформацію системи ціннісних орієнтацій, втрату соціальних зв'язків із сім'єю та школою, різке погіршення нервово-психічного здоров'я тощо. Найбільш характерними проявами соціальної дезадаптації дітей є агресивна поведінка, конфлікти з учителями й однолітками, уживання алкоголю й наркотиків, здійснення правопорушень (бійки, крадіжки), невідвідування школи, бродяжництво, спроби суїциду тощо» (Алмазов, Беляева, Бессонова, 2002, с. 90).

Ми підтримуємо Н. Глушко (2017) в тому, що категорія соціально дезадаптованих підлітків – це діти віком від 10 до 16 років, які внаслідок дії різноманітних складних соціальних умов, обставин життя й індивідуального розвитку не можуть адаптуватися до соціального середовища, в результаті чого вони неспроможні виконувати свої соціальної ролі. Це проявляється в порушенні взаємодії із соціальним середовищем, несформованості комунікативної культури, порушенні Я-концепції, високому рівні тривожності, неадекватній самооцінці, хронічній неуспішності, опорі педагогічному впливу, негативному ставленні до навчання, порушенні емоційно-мотиваційної спрямованості, проявах асоціальної поведінки тощо.

До «групи ризику» соціальної дезадаптації відносять, у першу чергу, дітей із неблагополучних сімей, з проявами девіантної поведінки, важковиховуваних. До цього переліку Д. Стадник додає дітей, які опинились у складній життєвій ситуації, оскільки вони залишилися без опіки батьків, без визначеного місця проживання, без друзів, без допомоги, без перспективи (Стадник, 2012). Саме вони потребують реабілітації – відновлення можливостей жити здоровим, повноцінним і цікавим життям.

Центральним у категоріальному апараті реабілітаційної педагогіки є поняття «реабілітація». Сьогодні не існує єдиного загальновизнаного визначення цього терміну. Науковці розуміють його, по-перше, як процес :

– що здійснюється шляхом цілеспрямованого застосування психолого-педагогічних засобів і прийомів із неодмінним використанням прикладних медичних знань (Харченко, Яковлева, 2002);

– відновлення активності дитини як суб'єкта своєї життєдіяльності (Паатова, 2011)

– відновлення здібностей дитини до нормальної поведінки та розвитку шляхом цілісної організації її життєдіяльності (Шпак, 2006).

По-друге, «реабілітація» – це комплекс заходів:

– «що допомагають людям з фізичними вадами і хронічними захворюваннями адаптуватися до вимог шкільного навчання, професійного та суспільного життя» (Трошин, Жулина, Кудрявцева, 2005, с. 12);

– педагогічних, соціальних, психологічних, які спрямовані на відновлення порушених соціальних зв'язків і відносин підлітків зі шкільним та сімейним середовищем, приведення їх колективної та індивідуальної поведінки у відповідність до загально визнаних суспільних норм і правил, формування особистісних якостей підлітків, які сприятимуть формуванню активної життєвої позиції та інтеграції в суспільство (Глушко Н. В., 2016, с. 6).

У контексті нашого дослідження важливими є висновки М. Фролова, який наголошує, що ідеї реабілітації набувають провідного значення не лише в роботі з дітьми, які мають проблеми розвитку, але й для масової школи, для поглиблення її реабілітаційної функції, оскільки вона покликана допомогти учневі зорієнтуватися у складному й суперечливому світі, знайти вихід із кризової ситуації (Фролов, 2000). Головним об'єктом впливу є соціально дезадаптовані діти, які перебувають у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Для активізації реабілітаційного потенціалу соціально дезадаптованих підлітків необхідно створити комфортні умови. При цьому, важливо усвідомлювати, що реабілітація – це не набір вправ з удосконалення психічних чи фізичних показників дітей і не корекція дефекту, який вже дитина має. Основним завданням реабілітації є відновлення підлітка в правах, статусі, здоров'ї, дієздатності в очах оточуючих і власних. Відповідно, педагогічний зміст реабілітації соціально дезадаптованих підлітків в умова центру соціально-психологічної реабілітації передбачає створення комфортного середовища для відновлення потенціалу природного розвитку сил підлітків: духовно-моральних, пізнавальних, фізичних, емоційних, когнітивних у гармонійній цілісності.

Слід зазначити, що в зарубіжних країнах – Великобританії, США, Франції, в системі соціальної підтримки дітям-сиротам широко використовують підхід «резилієнс», що є сукупністю заходів з підтримки людей, які опинилися у кризовій ситуації, що передбачає створення сприятливих умов для розвитку дитини у складній життєвій ситуації.

Термін «resilience», тобто стійкість, здатність протистояти різним труднощам, «не схилитися» перед обставинами та отримувати користь із складних травматичних ситуацій, почали використовувати в 70-х роках у науковій літературі стосовно дітей з дитячих будинків.

На основі напрацювань Дж. Бонано (Bonanno, 2004), К. Коннора, Дж. Девідсон (Connor, Davidson, 2003), українські вчені (Гусак, Чорнобровкін, Максименко, Богданов, Бойко, 2017) прийшли до висновку, що нині цей термін широко використовують у психології, медицині, соціальних науках і розглядають у зв'язку з питаннями впливу на людину несприятливих (екстремальних, загрозливих, стресових) умов і здатності до нормального функціонування людини та / або соціальної системи (сім'ї, громади, організації) під час та після такого впливу. Вони переконують, що «резилієнс є здатністю людини або соціальної групи (спільноти) амортизувати вплив надзвичайних ситуацій, тобто «пом'якшувати» дію їхніх соціальних та психологічних наслідків через актуалізацію ресурсів окремих людей, груп, організацій та громад, здатних

запобігти загостренню психологічних проблем і розладів серед учасників і свідків важких подій» (Гусак, Чорнобровкін, Максименко, Богданов, Бойко, 2017).

Дж. Бонано використовує термін «резилієнс» для позначення стійкості реагування людини при нещасних випадках, позитивної адаптації в несприятливих умовах, відсутності відхилення психічного розвитку при серйозних травмах і ризиках для розвитку (Bonanno, 2004).

Варто враховувати той факт, що «резилієнс» західні науковці (Block, Block, 1980) розглядають як індивідуальну характеристику, особистісну рису, що захищає від життєвих негараздів і запобігає розвитку психічних розладів унаслідок психотравматизації, виявляється як гнучкість, спритність, винахідливість та міцність характеру, а також здатність адаптуватися до функціонування в різних зовнішніх умовах.

У контексті нашого дослідження ми будемо притримуватися іншого підходу, в якому резилієнс, з позиції зарубіжних учених (Masten, Best, Garmezy, 1990; Norris, Stevens, Pfefferbaum, 2008), є динамічним процесом, у якому позитивна адаптація відбувається в умовах негараздів. Таке трактування зосереджує увагу на концептуалізації резилієнс в якості безперервного, активного процесу появи чи розвитку нових сил і ресурсів адаптації та відновлення, який має нерівномірну динаміку в умовах виникнення нових ризиків.

Американська психологічна асоціація (APA, 2019) сформулювала поради щодо підвищення резилієнс у дітей і підлітків. На нашу думку, вони можуть бути корисними у реабілітації соціально дезадаптованих підлітків. Розглянемо їх детальніше.

1. Соціальні зв'язки. Допомогайте дитині будувати соціальні зв'язки в різних за характером, віком та інтересами групах – родичі, знайомі дорослі, друзі. Необхідно, в першу чергу, навчити дитину бути хорошим другом, проявляти емпатію, співчувати, встановлювати контакти, бути гарним другом. При цьому вона не має бути ізольована, оскільки зв'язок з людьми забезпечує соціальну підтримку, зміцнює стійкість і відповідно – резилієнс.

2. Допомога «слабшому». Діти, які відчувають безпорадність, можуть стають сильнішими, впевненішими у собі, допомагаючи тим, хто цього потребує. Це може бути допомога дорослим, друзям, волонтерська робота, турбота про тварин тощо.

3. Підтримування режиму. Дотримання звичайного способу життя може заспокоювати дітей, особливо дітей молодшого шкільного віку. Вироблені звички знімають необхідність вибору, економлять ресурси й допомагають структурувати власне життя. Необхідно стимулювати дитину не тільки підтримувати запропоновані батьками звички, але й виробляти свої власні.

4. Зроби перерву! Хоча важливо дотримуватися процедур, нескінченна тривога може бути контрпродуктивною. Навчіть дитину, як зосередитися на чомусь, крім того, що його турбує. Будьте в курсі того, що ваша дитина піддається, що може бути тривожним, будь то новини, Інтернет або підслухав розмови, і переконайтеся, що ваша дитина бере перерву від цих речей, якщо вони турбують її. Хоча школи несуть відповідальність за виконання стандартних тестів, будуються в неструктурований час протягом навчального дня, щоб дозволити дітям бути творчими.

4. Уміння взяти паузу. Необхідно навчити дитину фокусувати увагу не на щоденних клопотах і рутинних справах, а на приємних для неї речах. Оточення сучасних дітей насичене деструктивними речами – інформаційним простором, уроками, оцінками, психоемоційними перевантаженнями, не завжди позитивним ставленням з боку дорослих – все це негативно впливає на дитячу психіку. Тому

необхідно створювати умови, щоб дитина мала «власний» час, не перевантажений «корисною» діяльністю, робити перерви між уроками, змінювати види діяльності.

5. Турбота про себе. Станьте для дитини прикладом і навчіть її цінувати час, тренуватися, відпочивати. Переконайтеся, що у вашої дитини є час, щоб весело провести час, і переконайтеся, що ваша дитина не запланувала кожен хвилину свого життя, не розслабляючись. Вміння доглядати за собою, здорове харчування, фізична активність, адекватна реакція на погані новини, турбота про свій психоемоційний стан допоможуть краще справлятися зі стресовими ситуаціями, зберігати спокій і отримувати задоволення від життя.

6. Постановка і досягнення цілей. Необхідно навчити дітей формулювати розумні реалістичні цілі, досягати їх, структурувати великі завдання на маленькі. При цьому важливо хвалити себе за кожен крок в напрямку їх досягнення. Для цього корисним буде фокусування на тому, що вже досягнуто, а не на труднощах, які заважають на шляху до цілей. Це допоможе розвивати стійкість для просування вперед перед викликами.

7. Виховання позитивного самосприйняття. Допоможіть дитині згадати, як вона успішно справлялася з труднощами в минулому, які допоможуть правильно приймати рішення в майбутньому. Для цього потрібно навчитися довіряти собі, з гумором відноситися до проблем й отримувати задоволення від життя.

8. Позитивна життєва перспектива. Оптимістичний і позитивний світогляд дає змогу бачити хороші речі, не зважаючи на труднощі і проблеми. Дитина має розуміти, навіть якщо сьогодні обставини складаються не кращим чином, рано чи пізно будь-які «чорні» смуги закінчуються і на зміну прийде добре, світле майбутнє.

9. Можливості для самовідкриття і саморозвитку. Необхідно, щоб діти усвідомили, що саме важкі часи – це періоди, коли людина дізнається про себе найбільше і найважливіше. Важка ситуація спричиняє більш глибоке дослідження самого себе і бажання розвиватися.

10. Зміни як невід'ємна частина буття. Важливо показати дитині, що будь-які зміни є частиною життя і що немає нічого поганого в тому, щоб змінювати свої цілі, адаптувати їх до нових обставин, приймати відповідні рішення.

Висновки

Таким чином, реабілітація – це процес і результат відновлення у соціально дезадаптованих підлітків цілісності, гармонійності буття й адекватності взаємодії з оточуючим світом, активізації позитивних змін і розвитку. Вважаємо, що підхід «резилієнс» має особливе значення саме у контексті роботи реабілітаційних центрів, адже підлітки більшість часу проводять у освітньому середовищі.

Перспективи подальших досліджень будуть зосереджені на розробці корекційно-терапевтичної програми для соціально дезадаптованих підлітків для підвищення у них резилієнс.

Список використаних джерел

Александрова, О. А., Боголюбова, О. Н., Гулина, М. А. (2004). Психология социальной работы: учебное пособие. СПб., Питер, 351.

Алмазов, Б. М., Беляева, М. А., Бессонова, Н. Н. (2002). Методика и технологии работы социального педагога : учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений. М., Издат. центр Академия, 192.

Глушко, Н. В. (2017). Соціальна реабілітація дезадаптованих старших підлітків у професійних ліцях : Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.05. К., 23.

Гусак, Н., Чорнобровкін, В., Максименко, А., Богданов, С., Бойко, О. (2017). Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій : підхід резилієнс : посібник з проведення тренінгу. К., НаУКМА, 174.

Крысько, В. Г. (2006). Социальная психология: учеб. для вузов. 2-е изд. СПб., Питер, 432.

Паатова, М. Э. (2011). Социально-педагогические основы реабилитации девиантных подростков : монография. Saarbrucken: LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co, 164.

Стадник, Д. О. (2012). Педагогічний зміст реабілітації дезадаптованих дітей в умовах освітнього середовища. Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. № 6, 149–153.

Трошин, О. В., Жулина, Е. В., Кудрявцева, В. А. (2005). Основы социальной реабилитации и профориентации: учебное пособие. М., ТЦ Сфера, 384.

Федоришин, Г. М. (2002). Психологічні детермінанти шкільної дезадаптації підлітків : дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. Р., 234.

Фролов, М. (2000). Реабілітаційний фактор життєвого становлення молодого покоління. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : наук.-метод. зб. К., Контекст, 336 с.

Харченко, С. Я., Яковлева, Л. Л. (2002). Проблемы современной реабилитационной педагогики. Луганск, 80.

Холостова, Е. И. (2006). Социальная работа с дезадаптированными детьми: учебное пособие. М., Дашков и Ко, 280.

Шпак, В. П. (2006). Реабілітаційна педагогіка : навчальний посібник. Полтава, АСМІ, 328.

American Psychological Association. Resilience Guide for Parents & Teachers [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.apa.org/helpcenter/resilience>

Block, J. H., Block, J. (1980). The role of ego-control and ego-resiliency in the organization of behavior. Minnesota Symposium on Child Psychology. Hillsdale, NJ Erlbaum. Vol. 13. 39–101.

Bonanno, G. A. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? American Psychologist. Vol. 59(1). 20–28.

Connor, K. M., Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale : the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). Depression and Anxiety. Vol. 18. 71–82.

Masten, A. S., Best, K., Garmezy, N. (1990). Resilience and development : Contributions from the study of children who overcome adversity. Development and Psychopathology. Vol. 2. 425–444.

Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B. (2008). Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. Am J Community Psychol. – Springer Science + Business Media. Vol. 41, Issue 1–2. 131–134.

THE RESILIENCE APPROACH IN OF SOCIO-MALADJUSTED SUPERVISORS REHABILITATION

Olha Soroka, *Doctor of pedagogical sciences, Associate professor, Department of social pedagogy and social work, Ternopil National Volodymyr Hnatyuk Pedagogical University, Ternopil, Ukraine*
sorokaolga175@gmail.com

Svitlana Kalaur, *Ph.D., Associate professor, Department of Social Pedagogics and Social Work, Ternopil National Volodymyr Hnatyuk Pedagogical University, Ternopil, Ukraine*
svitlanakalaur@gmail.com

ABSTRACT. *It is analyzed in the article the general approaches to the problem of rehabilitation of socially disadvantaged adolescents. It has been established that social disadaptation is a consequence of the stressful problem situation in a person's life. It is characterized by the inability of adolescents to carry out age-specific forms of activity. There are signs of adolescents' disadaptation. For example including failure to perform various activities, are presented; unlawful acts that do not meet the norms established in society; deformation of the system of value orientations, loss of social ties; deterioration of the nervous and mental health; aggressive behavior, the use of alcohol and psychoactive substances.*

It was found that adolescents from disadvantaged families, with manifestations of deviant behavior. These are difficult adolescents who find themselves in a difficult life situation. They are classified as "risk groups" of social maladaptation. These categories require rehabilitation – the child's abilities restoration to normal behavior. As a rehabilitation approach, it is proposed to use "resiliency" – a peculiar person's ability to amortize the emergencies impact. It involves a set of measures to support socially disadvantaged adolescents who find themselves in a crisis situation, creating favorable conditions for their development. Two approaches were established by scholars to understanding the essence of "resiliency". The first approach interprets resiliency as an individual characteristic that protects from life problems and prevents the development of mental disorders. It manifests itself as an opportunity to adapt to different external conditions. According to the second approach, resiliency is a dynamic process in which a positive adaptation takes place under difficult living conditions.

There are presented the American Psychological Association recommendations for increasing the resiliency of socially disadapted adolescents. It is emphasized on the need of social ties formation; assisting those who need it; support of daily regime; switching to other activities; take care of yourself; setting and achieving goals; positive perception of oneself; prospect formation for the future; study of their capabilities; making changes.

Key words: *resiliency, rehabilitation, socially disadapted adolescents, social disadaptation.*

References

Aleksandrova, O. A., Bogolyubova, O. N., Gulina, M. A. (2004). *Psihologiya social'noj raboty: uchebnoe posobie* [Psychology of social work: textbook]. SPb., Piter, 351 p. [In Russian].

Almazov, B. M., Belyaeva, M. A., Bessonova, N. N. (2002). *Metodika i tekhnologii raboty social'nogo pedagoga : ucheb. posobie dlya stud. vyssh. uchebn. Zavedenij* [Methods and technologies of work of a social teacher: studies. allowance for

stud. higher studies establishments]. Moskva, Izdat. centr Akademiya, 192 p. [In Russian].

Hlushko, N. V. (2017). *Sotsialna reabilitatsiia dezadaptovanykh starshykh pidlitkiv u profesiynykh litseiakh. Avtoreferat dys. na zdobuttia naukovoho stupenia kand. ped. nauk* [Social rehabilitation of disadapted older adolescents in professional lyceums]. Kiev, 23 p. [In Ukrainian].

Husak, N., Chornobrovkin, V., Maksymenko, A., Bohdanov, S., Boiko, O. (2017). *Psykhosotsialna pidtrymka v umovakh nadzvychainykh sytuatsii : pidkhiid rezylitens : posibnyk z provedennia treninhu* [Psychosocial Support in Emergency Situations: Resiliency Approach: Training Manual]. Kiev, NaUKMA, 174 p. [In Ukrainian].

Krys'ko, V. G. (2006). *Social'naya psihologiya: ucheb. dlya vuzov. 2-e izd.* [Social psychology: studies. for universities.]. SPb., Piter, 432 p. [In Russian].

Paatova, M. EH. (2011). *Social'no-pedagogicheskie osnovy reabilitacii deviantnykh podrostkov : monografiya* [Socio-pedagogical foundations for the rehabilitation of deviant adolescents: monograph]. Saarbrucken: LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co, 164 p. [In Russian].

Stadnyk, D. O. (2012). *Pedahohichniy zmist reabilitatsii dezadaptovanykh ditei v umovakh osvithnoho seredovishcha* [Pedagogical content of rehabilitation of disadapted children in educational environment]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia. Psykholoho-pedahohichni nauky* [Scientific notes of Nizhyn State University named after Nikolai Gogol. Psychological and pedagogical sciences.]. no. 6, pp. 149–153. [In Ukrainian].

Troshin, O. V., ZHulina, E. V., Kudryavceva, V. A. (2005). *Osnovy social'noj reabilitacii i proforientacii: uchebnoe posobie* [Fundamentals of social rehabilitation and vocational guidance: a training manual]. Moskva, TC Sfera, 384 p. [In Russian].

Fedoryshyn, H. M. (2002). *Psykhologichni determinanty shkilnoi dezadaptatsii pidlitkiv : dys. ... kand. psyk. nauk* [Psychological determinants of school maladaptation of adolescents: diss. ... Candidate psycho. sciences]. R., 234 p. [In Ukrainian].

Frolov, M. (2000). *Reabilitatsiinyi faktor zhyttievoho stanovlennia molodoho pokolinnia. Kroky do kompetentnosti ta intehratsii v suspilstvo : nauk.-metod. zb.* [Rehabilitation factor of the life formation of the younger generation. Steps to competence and integration into society: science-method. save]. K., Kontekst, 336 p. [In Ukrainian].

Harchenko, S. Ya., Yakovleva, L. L. (2002). *Problemy sovremennoj reabilitacionnoj pedagogiki* [Problems of modern rehabilitation pedagogy]. Lugansk, 80 p. [In Russian].

Holostova, E. I. (2006). *Social'naya rabota s dezadaptirovannymi det'mi: uchebnoe posobie* [Social work with maladjusted children: a textbook]. Moskva, Dashkov i Ko, 280 p. [In Russian].

Shpak, V. P. (2006). *Reabilitatsiina pedahohika : navchalnyi posibnyk* [Rehabilitation pedagogy: tutorial]. Poltava, ASMI, 328 p. [In Ukrainian].

